

א. ביילין

י. ח. ברנר בלונדון

אכן חלניו היא נשא
ומכאבינו סבלם.

א

בקיץ תרס"ו באתי מלבוב ללונדון. ג. שופמן, שהיה בא אז בחליטות-מכתבים עם ברנר והיה אחד מסופרי „המעורר“, בקשני למסור בשמו פריסת שלום לחברו בלונדון. דחיתי את הפגישה עם ברנר מיום ליום, במצאי לי אמתלאות שונות לכך. מצב רוחי היה דומה למצבו של איש המקבל אגרת מנפש יקרה לו והוא מענה בקונה את נפשו ודוחה זמן פתיחת המעטפה. כעבור שבוע ימים כתבתי לו מכתב קצר, שבו הודעתיו על בואי מלבוב ועל חפצי למסור לו פריסת שלום מאת שופמן. בקשתיו להודיעני, מתי ואיה אפשר להפגש אתו.

הוא לא ענה, אבל בא תכף בעצמו לביתי. לפני עמד איש בעל קומה ממצעת ורחב-גרם. פניו המגלחים לא היו יפים כלל. לטותו היו רחבות מאד והלחיים נראו כצבות בקציהן. השפה התחתונה מלאה וכנפי האף נפוחות משהו. לעצמת זה הביע החלק העליון של פרצופו שארירות. עיניו הכחלות הזוהירו באור בהיר ורך כעיני ילד טוב ושובב; מצחו הקצר הביע מרד ועז, וראשו עם גלי השערות הרעננות היה יפה מאד. אך אלה היו פרטים. הרשם הכללי היה, שפניו אינם יפים וגם מגשמים. הוא היה לבוש מדים צרים, שהבליטו את גופו המצק של העלם בן עשרים וחמש.

הוא בלה בביתי זמן רב. הוכיח אותי על אשר לא הודעתיו תכף על בואי ללונדון, מפני שכבר קבל מכתב משופמן על-דבר נסיעתי. שופמן כתב עלי טובות והוא חכה כל העת לפגישה בכליון עינים. הוא התעניין מאד לדעת את כל הפרטים הנוגעים לחיי שופמן, שהיה אהוב עליו מאד. אחרי-כן נסבה השיחה על אנשים אחרים ועניני ספרות. הפגישה היתה לבבית מאד וכךעים מימים רעים נפרדנו.

בצאתו נתעכב רגע אצל הדלת ופנה אלי פתאם בקול מביש קצת ובעינים משפלות:

– כמדמה, שהריני כועס עליך.
 – מדוע? – שאלתיו בהשתוממות.
 – לא נשקתני בבואי ובכלל פגשת את פני ברגע הראשון בקרירות.
 עניתו במעט מבוכה:
 – אצלכם באנגליה לא מן המנהג הוא שגברים יתנשקו. לא העזתי לעבור על חקי המדינה.
 כשהכרתיו יותר, ידעתי את סבת שאלתו זו. בלבו התעורר החשד, שמתעב אנכי אותו תעוב גופני. לא אחת שאל אותי על זה.
 בפעם השנית ראיתיו רק רגע קט. ישבתי בחדר-המטות בשעה מאחרת בלילה שקוע בקריאה, והנה נפתחה פתאם הדלת מבלי דפוק יד עליה תחלה ואיש נכנס ומבלי הוציא הגה מפיו השתטח על הרצפה, התגולל עליה, הלקה את גופו, קם ויצא בחפזון.
 – ברנר! – השתוממה אשתי.
 – ברנר! – צחקתי.

יום יום היה בא אז לביתי אחרי גמרו את עבודתו ב„המעורר“, שהתחיל להוציא בראשית אותה השנה. שעות שלמות היינו מבליים יחד. אנכי גרתי אז בבית אחות-אשתי והוא התנדע אל המשפחה, היה משתעשע עם הילדים, משתובב ורוקד אתם יחד. בני המשפחה היו אנשים פשוטים, אבל מוקירי תלמידים-חכמים והם כבדוהו ויאהבוהו מאד. לפעמים היה מביא אתו כתבי-יד, שקבל בשביל „המעורר“, והיינו קוראים אותם יחד, פוסלים, מקבלים לדפוס ומתקנים. נראה היה, שצל קורתנו גרם לו מנוחת רוח וגן. אבל תקופה זו לא ארכה ימים רבים. זה היה רק מין קורנס, שהשתיק רק לרגע את היתוש האוכל את לבו. הפרתי תכף את ברנר המפרפר. ענוייו הגדולים התחילו לענותו שוב. שלהבת הכאב בערה בעינים וכתמי-אדם חולניים פרחו בלחיו; נכסף הגב והתרשלות גלל העידה על יסורי-שאל – יסורי ברנר.

התחלתי לבקר אותו במערכת „המעורר“, שם ביתו. הוא גר במזרח העיר, 48 מייל ענד רויד. שניאור כתב לו פעם בכדיחה, שהכתבת שלו היא „48 מייל אין דר'ערד“. כתבת זו התאימה באמת לאותו בית. עליתי לחדרו דרך פרוודור צר ושלבים מעקלים. החדר היה קטן, כתליו מפחמים ורהיטיו – מטת-ברזל כמעט ערמה, שלחן-עץ בלי מכסה וארגוני-עץ אדם מחשק ברזל חלוד. החדר עשה רשם כבד מאד, ולא כל-כך החדר בעצמו, כמחזה הנשקף מחוץ לחדר דרך החלון, הפונה לתוך חצר צר, מעלה צחנה, מקף בתים צפופים, דלים, נושמי יתמות ושעמום. חדר שני היה מלא תבות של אותיות דפוס. בשני החדרים האלה מלא ברנר תפקידים רבים. הוא היה עורך „המעורר“, המנהל, המזכיר, „הבחור הנזר“, המשרת והוא גם היה הסופר יוסף חיים ברנר, הסופר י. ח. ב., הסופר גר-יוחאי, הסופר

ב. צ'אל ועוד. מערכת, המעורר הזכירתי את ספורו של פרישמאן, בבית הרידקציה.

מצבו החמרי של המעורר היה קשה אז מאד. מספר החותמים היה דל וביחוד בשנה הראשונה, השנה שלאחרי הריבולוציה והפרעות ברוסיה. הצנזורה היתה חמורה מאד וחוברות אחדות נפסלו על-ידי הצנזור והושבו לידו. אבל כל זה לא המר את רוחו של ברנר. זה קדש את המעורר בעיניו. מה שמלא את לבו דאגה הוא חסר חמר ספרותי הגון. הסופרים לא נענו לבקשתו, מלבד אחדים, יוצאים מן הכלל. תיק המערכת היה כמעט תמיד ריק ובכליון עינים היה ברנר מחכה יום יום לבוא הפוסטה. כשהתחיל לסדר חוברת, לא ידע מעולם במה יגמור אותה – ודבר זה היה מביאו לידו יאוש ממש. הוא ידע, שממלא הוא את החסרון לפעמים בדברים שאינם חשובים כלל; ותצער היה מתגבר עוד על-ידי-כך, שהוא בעצמו היה מסדר האותיות ועליו היה לטפל בכל אות ואות של דברים שאינם לפי רוחו כלל ונמאסו עליו על-ידי-כך שבעתים. אבל מהגדולה היתה שמחתו, כשהיה מקבל איזה ציור יפה, שיר הגון או מאמר טובו יום של חדוה היה לו היום ההוא.

לא אחת פרצה מריבה בינינו בדבר החמר של המעורר. בנוגע לחלק השירים היו דעותינו שונות לגמרי. הוא שם לו לחק להדפיס שירים אחדים בכל חוברת ולפעמים היה בוחר בשירים שלא היו ראויים, לפי דעתי, להדפס. מצאתיו פעם מסדר שיר גרוע מאד, לפי טעמי, גבוב מליצות בלי כל רוח ונשמה עם טענות כלפי שמיא על הצרות והרדיפות של עם ישראל. יעצתי לפזר את האותיות שסדר ותנחנה בשלום במחלקותיהן בתוך התבה; אבל הוא טען, שהשיר הוא נחמד מאד. כעבור שעה בא אלי והשיר בידו והוא התחיל לבאר ולפרש אותו בלמדו סנגוריה עליו; אבל אנכי לא חזרתי ממשפטי. אז התחיל לטעון, שאבד שלש שעות של עבודה בסדור האותיות עם הנקודות. נחמתיו, שיש תחבולה לזה – נעמוד שנינו על פרשת דרכים ונבקש נדבות. הוא יצא בחמה – וסוף דבר היה, שהשיר לא נדפס.

אצל ברנר היה תמיד העקר לא הצורה, אלא החלן, לא ה"איך", אלא ה"מה", ובספרות היפה בכלל ובשירה בפרט הרי לא ה"תכלית" היא העקר תמיד, ועל-כן אי-אפשר היה לסמוך בזה הרבה על דעתו. השתוממתי מאד פעם בשמעי מפיו, אחרי דברי תהלה ושבח לשיר-אהבה יפה מאד מאת משורר חשוב, הערה קטנה: נו, סוף-סוף פרינקטשיק!

אבל החמר הספרותי שהגיע מבחוץ לא היה העקר. לא החמר הבינוני ולמטה מבינוני (מלבד דברים אחדים היוצאים מן הכלל) גרמו לזה ש, המעורר יעשה רשם בספרותנו לארך ימים. העקר היו יוסף חיים ברנר, י. ח. ב., בר-יוחאי, ב. צ'אל, ששפרו את הירחון הזה, הכניסו בו רוח ונשמה, עריגה גדולה וגעגועים איתנים. הוא היה ראש המדברים, והאחרים היו רק טפל. אפילו אותם המשפטים הבודדים, אותן ההערות המשונות בשולי הגליון, אותם המכתבים הקצרים בסוף החוברת וה"מוסר" בראשה – כמה

דברו ללב כל קורא. הקללה של חסר חמר ספרותי נהפכה באמת לברכה ל"המעורר", מפני שזה אלץ אותו להאציל עליו יותר מאישיותו הנפלאה הוא. במאספים, רביבים ובירחון, האדמה" היה החמר הספרותי רב יותר הן בכמות והן באיכות, אבל הם לא עשו אותו הרשם, מפני שברנר העורך הוא רק אורח שם, וב"המעורר" היה, בעל הבית". עורכים יש לספרותנו למדי, אבל אחד היה ברנר, וברנר, "המעורר" אחד.

ב

בלילות היינו יוצאים שנינו לטייל, עוזבים את הגיטו ונבלעים בין חומות ה"סיטי" הדוממות.

שעות הטיול היו שעות התגלות-לב. נגעתי פעם במשך שיחה באחד ממסתרי לבו ומאז התקרבנו איש לאחיו עוד יותר. כל אחד מאתנו גלה בטיולים אלה את הרהוריו, סודותיו, לקוייו, פגימותיו, נטיותיו ופצעיו. באיזמל חד היינו חותכים את נפשותינו ומגלים אותן כשהן מפרפרות ערמות איש לפני רעהו. כל אחד מאתנו היה מפצל את קלפת נשמתו ומגיש אותה ערטילאית לפני חברו. גלינו דברים שלבא לפומא לא גליא. ביחוד היה ברנר מצטין בזה. הדבר הגיע לידי-כך, עד אשר היינו מסתכלים לצדדים, מיראה, שמא תקשיב און זר את הודוים המשנים. באותם הלילות נוכחתי עד-כמה כואב הוא האיש. ראיתי לפני איש נזיר מימים קדמונים, בעל נפש גדולה ועמקה במוסריתה, באהבתה לאמת, בצמאונה לצדק, בסהרתה ובחמלתה.

איש נזיר מימים קדמונים היה. לא מאלה הנזירים הנושאים עיניהם לשמים; כהנים לאל עליון, הצובטים לחייהם בהנאה על לכתם בדרך-מישור המובילה אל המנוחה ואל הנחלה; הקוראים, שישו בני מעי" על כל דבר-מצוה שהם עושים ומצפים לשכרם בהאי עלמא ובעלמא דאתי. ברנר אפיקורס היה. הוא נפץ מקדש אלהיו והשתחרר מההפנוז של תורתו וכך טעה לחשב. הוא לא צפה לכל שכר. הוא רק נתן תמיד ומאום לא לקח. הוא קאב קאב האיש וכאב האנושיות, מפני שזה היה כאבו הוא. הוא הצטער בצער עמו ובצער העולם, מפני שזה היה צערו הפרטי. הוא אהב את כל הברואים, אבל כמה התאכזר לעצמו! הוא התיחס אל רגשי האהבה והחמלה, הממלאים את לבו, לא כאף יתרון, כי-אם כאף חלשה. הוא האמין, שהוא דואב על העשק ועל המרוצה, על העבדות והשפלות, מפני שהוא חלש ורצון, מפני שאינו מקגל לחיות ככל האנשים. הוא חשב, שהוא מוסרי, מפני שהמוסר הוא עגן-ההצלה של הנדכאים. היהודים הם הצדיקים, כביכול, בין אמות-העולם, מפני שחלשים הם. העור, הצולע והגדם, המבקשים נדבות על פרשת דרכים, מבקשים בשם אלהים ובשם החמלה והרחמים, מפני

שחלשים הם. אהבתו היא חלשתו, חמלתו היא ירידתו. צדיק הוא, מפני שאין בכחו להיות רשע, מפני שהנהו נבזה וחדל-אישים. „נבזה וחדל-אישים” – זה היה יחסו לנפשו. הוא תעב את עצמו. הוא הביט על עצמו לא בעיני עצמו, אלא כאויב. פעם בשעת טיול ברחוב בקשני מתאם לעמוד רגע ולהסתכל בו בעברו לצד השני של הרחוב ובשובו אלי. מלאתי את בקשתו, ובחזרו שאלני:

– ההסתכלת היטב?

כן, – עניתיו.

– הלא תודה, שהנני עושה רשם של *юридическая*. הלא תודה, שהכל מסתכלים בי ושוחקים עלי מאחורי.

לא אחת קרה, שבשעת קריאה מתוך איזה ספר היה מחליף מקום שבתו באי-מנוחה משנה ונסוג אחורנית. שאלתי פעם לסבת הדבר, והוא ענה: – ירא אני, שמא ריח רע עולה מפני; ירא אני, שמא הבל עולה מגופי...

הוא התאונן על מחלות שלא סבל מהן מימיו. במשך הזמן שצלינו יחד לא היה חולה אף יום אחד; לא התקרר אף פעם, למרות האויר המלא טחב בירחי החרף, הנופל למשא על כל איש זר באנגליה. הוא היה איש בריא והחיים בתוך הצבא ברוסיה אמצו את גוו והחזיקו את שריריו, אבל רגיל היה לבוא מצר ודואג על „מחוסים” שונים שיצעידוהו אלי קבר.

– מה לך, ברנר?

– פה, פנימה – היה מראה על הלב – הפל רוקב...

או:

– פה, פנימה – היה מראה על הראש – המוח כואב. אצא מדעתי. אשתגע. אמות בבית-משגעים...

בהתאוננו פעם לפני על מחלת לב, הרימותי אגרוף ובחזקה דפקתי על חזהו הבולט והמפתח מאד.

– התביש-נא, – קראתי, – הנך איש בריא. הנך הרבה יותר בריא מאדם רגיל.

הדבר עשה רשם. עיניו התלקחו, הוא התחיל לטייל הנה ונהה בקומה זקופה, התמתח, הבליט חזהו וקרא:

– הנני חש את-עצמי באמת בריא כעת. מסגל אני להתאצב עם שלשה אנשים בבת-אחת ולנצחם.

וכעבור יום – שוב גב כסוף, רגלים נגררות ו„מחוש” חדש. לקים מה שנאמר: „נבזה וחדל-אישים”. חסר-אונים בגוף ובנפש.

הוי, מה ענה את נפשו!

אבל הלא סוף-סוף גם הענויים הם ענג, גם היסורים חביבים והם הם השכר. הוא בחר בעטרת קוצים ומאס בעטרת מרחים, מפני שעטרת הקוצים הלמה אותו, כנראה, יותר. המיר עטרה בעטרה – זהו הפל. איזה

קרבתן יש בזה? איזו רשות יש לו, המאשר, המאשר עליי דרכו, לבוא בטענות ובתביעות? בסתר-נפשך הלא אוהב אתה את יסורייך; במצפוני-לבך הלא מלחך אתה בהנאה את דם פצעיך, אתה הנבזה...

כה בקש חשבונות רבים, חטט באפלת הנשמה; וכל מה שהרבה לחטט, נוכח, כי לא ישר עשה אלהים את האדם, וגדלה האפלה ונסתבך החשבון ופצעי הלב רבו. ימים נוראים היו כל ימיו, וכל-יום – יום דין ומשפט. עקשן היה. הוא התעקש ורצה פתרון לכל לאלתר, בלי דחוי. היום. הוא לא נתן לרמות את-עצמו מהחיים אף רגע.

לא יאוש היה זה. זה היה נורא מהיאוש. ככלות הכל אפשר לפעמים לחיות במנוחה ולעשות סימה עלי-כסל. הוא האמין, שתועים אנו באפלה, רק מפני שאבדנו את הדרך המובילה לאורה. הגנו כילדים באפלת-יער, שאבדו את המשעול המוביל הביתה. יש פדות. יש. אבל אי הדרך אליה? ואז יש שהיה דופק אגרופיו בראשו, דופק ראשו בקיר, חורק שני וצועק מרה:

– אי הדרך, אי?

בבית-הדפוס, שבו נדפס, המעורר, עדין נמצא שלחן ובדף השלחן חורים, סמני השנים של ברנר שנשכוהו בהיותו במצב רוח סוער.

היו ימים, שבהם היה מת'חד ומת'לבט מרב יסוריו כאריה בכלוב. הוא היה אז כים נגרש בעבור עליו סופה, יורק קצף ומפוצץ ראשי גליו בסלעים. הייתי פעם עד כשקרע מעל כתלי חדרו תמונות קמברנדט, שקבלן במתנה ויחבבן מאד. נורא היה במצב רוחו זה. העינים שקעו בחוריהן והביטו כחדי חרב; צבע אדם, לא-בריא, היה פורח בלחיים, שנראו כצבות עוד יותר. הוא הטיל ממש פחד על כל הקרב אליו.

איש נזיר מימים קדמונים היה. מפה לא כסתה את שלחנו, פרח לא נשם בחדרו וקול אשה לא שמעו כתליו. לא ראיתו מעולם אוכל סעדה מספקת. בקצה השלחן היה יושב ואוכל בחפזון תמיד, כאדם הבהול לצאת לדרך חכה. מתוך ניר-שמן היה מוציא דג מלוח, פת-לחם ומשביע בזה רעבון גופו. אפילו את הטא שאהב החליף בכוס מים, מפני שהטא דורש הכנות ואבוד זמן. התלבש כפועל פשוט עם צורן רך וקפ" לראשו. מועטים היו צרכיו ומזמן לזמן המעיטם יותר ויותר.

היו אנשים שדאגו לעניותו. העמידו פנים של "רחמנות". שטותים! לו רצה ברנר, כי-אז היה יכול לחיות ברנחה. את הספור הגדול, מא עד מ", את הדרךמה, מעבר לגבולין" וכל שאר הדברים, שכתב בעד, המעורר" שלא על-מנת לקבל פרס, היה יכול להדפיס במקום אחר ולקבל שכר-סופרים ביד רחבה. הוא היה יכול לכתוב לעתונות היהודית באמריקה. לא אחת הזמינוהו לכתוב בשכר הגון והוא לא הסכים (כדאי להעיר, שברנר לא חפץ בשום-אופן לכתוב יהודית. התרגומים האחדים מספוריו, שנדפסו ב"פריינד" ובעתונים אחרים, נעשו על-ידי). היו מקורות-פרנסה אחרים, אבל הוא נער בפיו מהם. הוא ברח מכל תענוגות העולם הזה. ברנר כאלו

תתעקש: הבל או לא-כלום; אבל ללקוט רק פרורים מתחת שלחן החיים – לא. לחלוטין.

הוא היה בדול מן הבריות, התרחק באמת מכל פרסום, נמלט בלב שלם מכל קבוד הרודף אחריו.

פעם אחת נדפס באיזה עתון אנגלי מאמר על-אודותיו. אחד מפלאי הפלאים של העיר לונדון. ממש Romance! בגיטו של ויטשפל נמצא סופר עברי חשוב, נובליסט מהמדרגה הראשונה, עורך ירחון ספרותי, והאיש הזה בכבודו ובעצמו הוא גם הבחור הנזר של הירחון.

תכף אחרי זה הופיעו בבית-הדפוס שני ג'נטלמנים, קורספונדנטים של שני עתונים אנגליים מפרסמים, חמושים פנקסים, עמרונים ומכונת-צלם ובקשו להציגם לפני ברנר. ברנר עבד אז אצל תבת-האותיות בלי מעיל ושרוולי כתנתו קפשלים. הוא יצא אליהם, באחוז באויר את שתי כפיו שהשחירו מצבע האותיות שהוא מקדר.

– מה לכם? – שאלם.

הם הסבירו לו, שבאו לשם אינטרביו וגם רוצים הם לצלמו.

– Go on! Go on! – התחיל לקרא בקול ושלח לפניו את שתי ידיו השחורות. הג'נטלמנים נסוגו לאט לאט אחורנית עד שעמדו רגליהם בחוק. בתוך ד' אמותיו בגיטו חי ועבד וסבל שפל-ברך זה. אין איש בתוכנו, שתעב כמוהו את חיי הגיטו, ואין איש בקרבנו, שראה את הצד השלילי שלהם כמו שראה הוא. הוא ראה בהם כעור גם במקום שאינו. הוא ראה גם כעור ביטנם. הוא הגזים מרב בוז אל רפיונו, שפלותנו ועבודתנו.

זכורני, שפעם בלכתנו יחד בויטשפל אמרתי לקנות פרות אצל אשה יהודית. הוא משך אותי הצדה וקרא:

– אל תקנה פה. נקנה במקום אחר. נקנה מיד נוצרי.

– מדוע? – שאלתי בהשתוממות.

– נראה לי, שפרותיהם הם רוויי דמעות... טועם אני טעם דמעות –

לב במין הפרות...

אך הוא לא ברח מהם. זר ובודד התהלך ביניהם. מאה אלף דלתות ואין אחת להפנס בה. הם לא ידעוהו. מה להם ולזר רצון התהלך ביניהם, כואב מכאובי קלם, מכאובי עמו אשר אהב.

פגשתיו פעם במקרה. באחד הערבים הלך בויטשפל כמוף תחת נטל שק כבד. הפנים אפלים והרגלים נסחבות בכבדות. שמרתי את צעדיו בלכתי מאחוריו. הוא סר אל הפוסטה. בשק היו חוברות, המעורר והוא נשאר על שכמו להפיץ בישראל את המוטו, כי לעורר אחי אני בא! ולבשר בתפוצות יעקב, כי לא כבו עוד כל הניצוצות. הוא עשה עלי רשם כאלו נושא הוא על שכמו את נטל צרותינו ודלותנו. הוא היה אז כסמל. לוייתי בעיני את האח הגדול הזה הנבלע בין העוברים והשבים. אדמת קדש היתה אז אדמת ויטשפל המסאבה, שרגליו דרכו עליה.

הוא חי בתוך הגיטו. בחזותו, בתנועותיו והעויותיו נדמה לבן הגיטו. רק נדמה. הוא לא היה איש-הגיטו. איש נזיר מימים קדמונים היה. מעין אותם הנזירים בה'דו, הישנים על קדי מסמרים כדי לענות את נפשם ולרצות את החטאים שלא חטאו. לו היה איש דתי ושומר אמונה, כִּי־אז אפשר שהיה לקדוש בעיני העם. תלמידיו ה,חלוצים' הלא חשבוהו גם בלאר הכי לקדוש.

ג

ברנר היה אישיות גדולה, אבל יחד עם זה – דוקא משום זה – אדם כבד. הוא הוגיעני לפרקים. לא מחמר אחד קרצנו ובצלו לא חסיתי. מר'ב כאב היה קסנה כלפי עצמו והיה שוכח למעמים להתחשב עם כאבו של חברו. רגש המוסר שבער בנפשו היה יונק מהרגש האסתטי; על־ידי העמק שבנפש נצטמצם הר'חב. יש שהיה מגיע לידי קיצוניות וחד־צדדיות. החטוט התדירי בנשמה, המלחמה התמידית נגד פחות־הקמאה, המקננים בלב כל ילוד־אשה – בשגם הוא בשר – ושקנו גם בו, וההשתערו שאינה פוסקת של היצר הטוב נגד היצר הרע גרמו, שלפעמים היה מנלה לעין לל, מלב טפול בהם, חסרונות טבעיים שבנפשו, שדרכם של אנשים לכסוף. נראה, שבידו ובתוכו היה יסוד רקוב, ואדים מחניקים הרעילו את שחרות־ימיו ושארית נשאר להם לעולמים. משהו של Достоевщина שכן בקרבו. כמו לכל האנשים הגדולים היתה גם לו, שלא מדעת, תעודה להדריך ולהשפיע. הוא היה סוחב, גם למרות רצונו, אל אפלת־החומר ותברתו נהפכה לעתים על־ידי־זה למעקה. העליות והירידות שבמצב נפשו; העויותיו, תנועותיו ואנחותיו מעין „אוי, וועה ז'מיר' היו נופלות למשא. המוצא היחידי היה אז – להפרד ממנו לאיזה זמן. עוד בראשית ידידותו הנאמנה עשינו בינינו „חוזה“, שעל־פיו יש לכל אחד מאתנו הרשות להודיע לחברו, שרוצה הוא להפרד מעל פניו לאיזה זמן, מבלי לגלות את הנמוקים, ולשני „אסור“ להעלב. אפשר שתודות ל„חוזה“ זה לא היינו נצים כל הימים שהכרנו זה את זה.

– נפרד־נא! – הייתי פוצר בו.

היינו נפרדים איש מאחיו ובמשך ימים אחדים לא היינו נפגשים כלל. יש שהוא היה פונה אלי:

– אל תבקר־נא אותי עד אשר אבוא אליך ראשונה.

הסבה היתה על־פירב ברורה וגלויה: מבקש הוא התבודדות. אתא סער. לילות ללא־שנת וימים ללא־מרגוע. נפתח תהום אפל והנשמה תתלבט בו, כואבת, תתאבק עם מר גורלה עד זוב דמת.

לפעמים היה תוקפו מין קטאון נפשי משנה, עד שהייתי נבהל למראהו. ההתרשלות גדלה, לא התגלת, צעד כסהרורי, כאיש לא מעלמא הדין. קולו

נשחנה, עמום ונחר היה, ובקנות שפתיו בת-צחוק חולנית, כמעט אידיוטית אבל גם אז לא חדל מלעבוד. שקידתו לעבודה עברה כל גבול. שמונה-עשרה שעות ביום היה האיש הזה מקגל לעבוד, ולא רק מקגל, אלא שעבד ממש. רק יום אחד בשבוע היה לו ליום מנוחה – יום השבת. במשך כל הזמן שידעתי אותו לא עבר עליו אף יום אחד מששת ימיהעבודה לבטלה. הוא אהב את העבודה לשמה; ומכל האנשים שידעתי בחיי לא מצאתי איש דומה אליו בשקידה על העבודה, מלבד אולי הסופר שלום עליכם, שהייתי המזכיר שלו במשך שנים אחדות בקיוב.

בבית-הדפוס היה עומד למולו ועובד בחור אחד חצי מטרף. הוא היה עומד ושוחק תמיד ופולט מפיו איזה מלים, שאין כל קשר ביניהן. זה היה בחור גבוה ודק, שיצורי גוו נפלאים בחטובם ובחן תנועותיהם, פניו עדינים ומכסים עור ורדי צה. פרצופו וגופו ביפה הזכירו משום-מה את השלד הערטילאי שלו, וביחוד כשהיה מתפרץ מבלי כל קבנה בצחוק, המשתפך על כל פניו ומצחו הגבוה והמבליט את שניו.

זה כלפי זה היו עומדים. ידי שניהם עברו בחפזון, רקדו במחלקת אות אחת לחברתה מבלי-משים, מתוך ההרגל. ברנר היה כלו מרצו לחוכו, גונח מזמן לזמן, ופתאם נפלטת איוו מלה מפיו הבחור וצחוק בוקס ומתגלגל; הפנים העדינים מתאדמים מרב צחוק והגוף רועד, רועד גלו. אז יתעורר ברנר, כמו משנה, ועינים בעינים פוגעות לרגע. בשתיים דולקת אש יגון אין-סופי, ובשתיים צחוק של שגעון...

כשהגיעה אלי הידיעה על-דבר מותו של ברנר, משכני לבי אל אותו החדר, שבו חי ועבד. מצאתי את הבחור הלז עומד על-יד אותה תבת האותיות ובפניו לא בא כל שנוי, כאלו לא חמש-עשרה שנה עברו מאז, אלא יום אחד. הודעתיו, שברנר מת. הוא הביט בי רגע, פלט איוו מלה והתפרץ בצחוק אדיר, שהשתפך על כל פניו והרעיד את גופו:

— חי — חי — חי!...

ויש שפתאם היה מר החיים סר ומלאך חנון ורחום היה פורש עליו כנפי חסדו. הוא התפּיס אז עם גורלו. שחוק טוב וסלח היה מרחף על פניו וברק עליוות היה נוצץ בעינים. הוא היה אז כחולה שהבריא אחרי מחלה מקפנה ותוא סופג בהנאה הויה חדשה. הוא היה משתובב, רוקד, מתפעל מפל דבר וצחוק צוהל, נובע מן הלב, היה יוצא מפיו. הוא היתה מתגלח, מתיפה, חובק ומנשק את הקרובים אליו.

חלשה היתה לו להצטלם. במשך שנה אחת נתן לי למתנה שלש תמונות שונות. נראה לי, שהסבה לזה היתה, שרצה לראות את-עצמו כאיש מן הצד ולשפוט באופן, בלתי-מפלגתי אם באמת מלצר הוא, כפי שהיה רגיל לחשב, או אולי אפשר למצא איוו זכות שהיא.

לפעמים היינו סרים לבית-היין. ברנר היה סבוא אחרי-הכל הראשונה, הוא היה צועק אז, רועש ומהפך על-מנחתו. בכל פעם שהיה סבוא היה

שופך חמתו על הנצרות, טולסטוי ודוסטויבסקי. הוא היה מבטיח ונשבע, שאין הוא הולך בעקבות דוסטויבסקי כלל, שאין לו כל שיכות אליו וכי באמת הוא מתעב אותו. הלאה דוסטויבסקי!

יש שהיינו הולכים לתיאטרון. שעות שלמות היינו עומדים בשורה עד שזכינו להשיג כרטיס-כניסה; אבל אחרי האקט הראשון היה ברנר נעלם פתאום.

— נו, די. כלום חובת היא להשאר דוקא עד גמיראז

בשעה שלבו היה טוב עליו, היה אוהב ביחוד להמצא בחברת ילדים. הוא התיחס לילדים בקדשה. הוא לא נשק מעולם לילד בפניו, פן יטמא אותו, ורק הרשה לעצמו לנשק רגלי ילד או רק את שולי הכתנת. את בני ז'ק (יענק'לע — כמו שהיה קורא לו), שהיה אז עולל, אהב עד לכאב. הוא היה כועס מאד על שהיו נושקים אותו.

— ראוי, אנשים טובים, — היה צועק, — איך שהתר לנשק.

היה כורע אז לארץ, משתטח ונושק את קצות האצבעות של רגליו או את הרצפה שעליה היה הילד זוחל. בין נשיקה לנשיקה היה קורא:

— אני חליפתך, אני תמורתך, אני כפרתך...

נסענו פעם עם הילד בעגלת הטרם, בשבתנו בקומה העליונה. בדרך הוציא ברנר פתאום את הילד מידי אמו, עמד והניפו לפניו למעלה. באותו רגע התקרבו אל גשר, שתחתיו עלינו לעבור, ועיניו נחו על המלה "סכנה" הרשומה באותיות אדמות על הגשר. צריחה התפרצה מפיות כל הנוסעים. במהירות נפלאה קפצתי ממקומי, אחזתי בכפותי בצוארו של ברנר ובחנקי אותו משכתי להושיבו. הוא לא ידע את הנעשה והתאבק. ברגע שהושבתי היה הגשר מעל לראשינו. נקל לשער מה שהתחולל בנפשי אז, אבל הוא היה כמטרף כל אותו יום. הוא אההלך קודר ובכל רגע אחז בראשו בשתי ידיו וגנח. הוא הבטיחני, ש"לו קרה הדבר", כ"אז היה שם קץ לחייו הוא. בקשני להאמין בזה. לא הטלתי ספק בדבריו. הוא היה עושה את זה בודאי, בלי שום פקפוק. דמיונו החרף כבר הציג לפניו הכל בבהירות יתרה ונפשו פרפרה במלצות המות. ימים רבים זכר את המאורע ההוא וקטט היה עובר אז את גופו.

פעם אחת — יום שבת היה — באתי לביתו לפנות-ערב מבלי אשר חכה לי, כנראה, כלל ומצאתי עסוק מאד. הוא הוציא מחדרו את ה"רהיטים", העמיד כסאות בַּפְּנוֹת וקרשים שטוחים עליהם מקצהו האחד של החדר עד קצהו השני. על הקרשים, ששמשו, כנראה, במקום שלחנות, שם מנות מנות של פרות, לחמניות וממתקים.

פניו הביעו בישנות בראותו אותי ומתחת לשפמו רחף צחוק קל.

— מחכה לאורחים? — שאלתי.

— אין דבר, — ענני בגמגום, — שטותים.

כעבור רגעים אחדים התפרצו לתוך החדר כעשרים ילדים או יותר, מילדי הרחוב, יחפי רגל, לבושי סחבות ומגאלי פנים. אלה היו האורחים המזמנים לסעודה.

הוא התחנן לקני, שאעזוב אותו, משום שמתבַּיֵּש הוא בקני. יהיו נאומים מצד בעל־הבית ומצד האורחים – ואני, האורח הלא־קרוא, אוכל להפריע חלילה את ה„אידיליה“.

אחר־כך נודע לי, שסעודות כאלה היה עורך לילדים מזמן לזמן... מה חביב היה בימים שחדנת יום טוב היתה שורה על נפשו, אבל מה־מעטים היו ימים כאלה אז בחייו!

ד

היו גם „רומנים“ בחייו.

דם לֹוֹהֵט, גועש ושואג נזל בעורקיו של ברנר, אבל הוא חי חי פרישות. המסתורין שבחייה־מין הטיל עליו פחד ממש, ורגש־הצניעות העמק יחד עם התיאוריה של „נבזה וחדל־אישים“ העמידו קיר־ברזל בינו ובין האשה ולא נגש אליה.

התאווה רתחה בו והדריכה אותו מנוחה. הוא חשק את האשה, אבל מקפץ אני מאד אם מסגל היה לאהוב אותה אהבה עִמָּקָה. החוש המוסרי, שהיה מפתח אצלו מאד, היה לו למכשול כדי להתמסר ולהתמכר אליה בכל לבו ונפשו ולמצא בה אשר. היו לו חובות אחרות בחיים. תביעת דם־עלומים העירה רק את צל האהבה, שנראתה לו לפעמים כאהבה.

פעם בא אלי מלא התפעלות עצומה. באחד הקטסטרונים היהודיים מהמין היותר גרוע הכיר לדעת אשה נוצרית אחת, השוטפת שם את הרצפה מזמן לזמן. אשה במלא מובן המלה. האשה היא אינטליגנטית מאד, אבל עניותה מאלצת אותה לעבוד עבודה קשה ומפרכת. הלב מתפלץ בו על מצבה הקשה, וביחוד על היחס אליה מצד אורחי הקטסורן, המנצלים את פיהם באזניה והבאים אליה בחביעות מִגִּנָּת. הוי, לו רק עלה בידו להוציא מן המצר את הנפש העדינה והנאצלה הזאת.

אחרי התיעצות רבה הציע לקני את הדבר הזה. כפי שאני ואשתי רוצים ללמוד את השפה האנגלית, וכפי שגם הוא רוצה להשתלם בשפה זו, הרי הצעתו היא, שאנחנו שלשתנו נשכור אותה בתור מורה. עלי להתחַיֵּב לתת לה חדר בביתי, והוא ידאג למוזנותיה, עד שתמצא עבודה המתאימה לה.

אחרי שקלא וטריא הסכמתי לו. החלטנו, שהיא תבוא ביום המחרת לשעור בחינה.

רשם קשה עשתה עלי ריבה זו. לא צעירה ולא יפה. קני עני וצער מסביב לפה. לא אשה, אלא בריה עלובה מעוררת רחמים. הלקח הראשון התחיל. ברנר הציע, שהלקח יבוא בתור שיחה. רצה, כנראה, שתראה את השכלתה ועשר רוחה.

את השפה האנגלית ידעתי מעט מאוד. גמגמתי קצת. היא והוא היו ראשי המדברים.

אינני זוכר, איך נגעה השיחה בדבר לורדים. המוֹך הסבירה לנו, שאצל הלורדים נמצא הלב בצד הימני ולא בצד השמאלי, כרגיל אצל אנשים פשוטים.

פקחתי עיני לרוחה בשמעי את זה. חשבתי, שחומדת היא לצון לה, אבל היא היתה סריוזית.

עיני נפגשו עם עיני ברנר.

שאלתי, אם גם אצל הלורדים היהודים כך. היא ענתה: הן.

— הנה, למשל, — אמרתי, — היה זה עכשו האיש הפשוט רבי שמואל מונטגיו ללורד — איך הדין אצלו

— הדבר הוא פשוט, — ענתה, — מלאך בא כשהוא ישן, מוציא את הלב מצד שמאל ושם אותו בצד ימין.

על ידיעותיה בשפה האנגלית לא יכולתי, כמובן, לדין, אבל השיחה כבר היתה דיה לי.

אחרי גמרה את הלֶקח המענין הזה, פניתי אל ברנר בבקשה, שֶׁלֵּי יביא אותה לביתי שוב. הוא התרגז מאוד. מדבריו הבינתי, שכבר הבטיח לה, לפני בואם אלי, שהיא תגור אצלי ולחמה ומימה נאמנים. הוא עזב את ביתי אתה יחד בפנים זועפים, בהאשימו אותי, שדרישותי מְרֻבּוֹת הן יותר מדי.

התאמצתי שלא לגעת בענין ריבה זו, כשנפגשנו אחרי זה. הדבר היה כה מְנַחֵךְ, עד שמצאתי לנכון לעבור עליו בשתיקה לבלתי הדאיב את נפשו.

אבל כעבור איזה זמן נכנס אלי וקרא:

— ג'נרל, עוֹץ-נא עצה איך להפטר ממנה.

הוא ספר לי, שנפגש עמה פעמים אחדות, אחרי הבקור בביתי; וכמובן, נוכח שהיא מטרפה. הוא תמך אותה בכספו איזה זמן, עד שהתרגלה לזה והתחילה תובעת ממנו יותר ויותר. היא באה לביתו לעתים קרובות ומפריעה אותו מעבודתו.

יעצתי להחליף את מעונו לזמן קצר, ומאז נפטר ממנה בשלום.

פעם נכנס אל ביתי ברוח מְדָפָא מאוד. הציגוהו באותו יום לפני עלמה יהודית אחת, שבאה זה עכשו מרוסיה. עלמה יפה, יפת-תאר ממש, משכלת, נעימה, חכמה ועוד ועוד. הצרה היא, שהתיחסה אליו בקרירות יתרה, בבז ממש.

— היודעת היא, שהנך ברנר הסופר? — שאלתי.

— כן, — ענני, — האיש שהציגני לפניך אמר לה את זה.

— ובכן מובנה לי הסבה של יחסה זה אליך, — אמרתי לו, — היא מכבדת אותך מאוד ורגש הכבוד עמד למחיצה ביניכם.

אליבא דאמת לא הייתי בטוח כלל, שדעתי זו היא נכונה, אבל במשך

הימים שהיינו יחד התאמצתי תמיד בדרכים שונים להחליש את רגש־הבוז החי בלבו בנוגע לנפשו. חושב אני, שבנדון זה פעלתי עליו הרבה. פניו אורו קצת. הוא בקשני לצאת אתו לטייל באותו ערב, בכדי להפגש עמה ועם מכירה.

פגשתי. נערה צנומה עם משקפים. פנים צנועים, מביעים עליבות ומשהו של ריח אשה. דברתי אתה על ברנר ועל רב גדלו ושאלתי אם יכולים אנו לבקרה בביתה. היא שמחה מאד על זה ואמרה, שעל דעתה לא עלה להזמין אותנו לביתה, מיראה פן לא נחפוץ לעשות אֶתה את החסד הרב הזה.

עשינו אֶתה את ה"חסד" ביום הבא. שם התנדענו לאמה, אשה אלמנה, ולאחותה הצעירה (שהיתה יפה באמת). בבית ההוא גרה עוד ריבה אחת, גזזות־שער, בעלת זוג עינים שחורות, בוערות וטמפרמנט לוהט, האוהבת את האכר הרוסי עם נפשו הרחבה מנייים (היד על החזה והעינים לטושות למעלה) ושונאה תכלית שנאה את הציונים חברי קרֶוֶשֶׁבֶן והמאה השחורה (עקימת שפתיים). ספר רוסי היה מנח פתוח תמיד על שלחנה ולא מש ולא נסגר מעולם. אבל אנחנו מחלנו לה השקפותיה בעניני פוליטיקה ולאמיות מחילה גמורה. ריבה זו היתה פורטת על הפסנתר, פורטת ברגש ובחם, וביחוד – נגוני חסידים. נגונים נעימים כאלה לא שמעתי מימי. היא יצקה בהם הרבה מנשמתה העברית, נשמה חמה וסוערת.

ברנר היה סוגר את עיניו בשעה שהיתה פורטת, פניח ראשו על השלחן, נאנח ועושה תנועות משגות בידיו כמנצח על הנגינות. הוא לא נתן לאיש לזוז ממקומו או לפצות פה. לריבה המנגנת לא נתן מנוחה. הוא פצר לנגן שוב, לנגן בלי־הרף.

חדלתי להיות ה"שושבין", כשהתחילו כבר הכל לכנותו בשם "טשודק"... הוא התחיל לבקר בבית הזה בעצמו לעתים קרובות מאד, עד – שהתפרץ אלי פעם וקרא:

– גולד, עוז עצה.

– מה נהיתה?

– שדכן... אמא שלחה שדכן אלי... מה לעשות?

– ברח־לך, בן־אדם, – קראתי, – ברח לכל אשר ישאך הרוח.

היו עוד שני מקרי "אהבה". בשני המקרים האלה היו ה"גבורות" נשים שאינן אהובות על בעליהן. אחת מהן היתה באמת עגנה ונחמדה. יחס אליה היה יותר סריזי מאשר אל האחרות; אבל היא לא השיבה לו אהבה. הוא סבל ימים מעטים וישכחנה.

בוזה תם פרק האהבה בלונדון. הדם רתח, והפרוש קאב בפרישותו.

ה

את הספרות העברית אהב ברנר כנפשו ואת־עצמו חשב לאחד

מפניה – פניה הגדולים. אין זה אומר, שמתנתייה זו שנתנה לו ביד רחבה רותה את צמאון היצירה שלו. באחד המאספים של "רביבים" הוא מעיר בתור חסרון בנוגע לכותב הטורים האלה, ש"השגתו הספרותית עולה על יכולתו הספרותית". הדברים האלה נכונים הם, אבל אין הם אומרים הרבה, מפני שנכונים הם עוד יותר לגבי סופר גדול ונכונים הם ביחוד לגבי ברנר, מפני שהיכלת העצומה שלו היתה ננסת כלפי ההשגה הענקית שלו, שראשה הרקיע לענני-אפל ורגליה לחשכת-שאל העמיקו. אבל בכל-אופן הביט על עצמו כעל סופר ממדרגה ראשונה בספרותנו אנו. מכל הסופרים העברים שידעתי לא היה אף אחד שחברתו תזכיר בלי-הרהף, שהספרות היא אמנותו ועליה גאותו, כמו שהזכירה חברתו של ברנר.

רגילים מבקריו להאשימו, שהתרשל בסגנונו; התרשל בכונה. לא אמת הדבר. הוא ספר לי, שלפני גשתו לכתוב איזה דבר, היה רגיל לברור לו תחלה מתוך ספרים שונים מלים בודדות, חזקות ומכניסן אחר-כך לתוך יצירותיו. אדם המתרשל בסגנונו איננו נוהג לעשות כך. אם סגנונו של ברנר הוא מרשל, לא היתה בזה כונה מצדו. הוא בעצמו לא הודה בזה בשום אופן. הסגנון הוא האדם.

תמיד כעבור איזה זמן, אחרי הדפיסו אחת מיצירותיו, היה רגיל להתאונן לפני בלב חרד, שנסתלקה ממנו שכינת היצירה, שמעין כשרונו נסתם לעולמים. בגשתו לכתוב איזה דבר חדש, היה רגיל להגיד, שהפעם הוא בא לכתוב את הדבר הנכון, לגלות את המלה הגדולה, האחרונה. הוא ישיר את שירת-הברבור שלו. יגיד דבר, שאחריו שוב אין לו מה להגיד עוד. אחרי-כן ינפץ את עטו ויחיה ככל האדם.

זכורני, שימים אחדים לפני כתבו את הדרמה, מעבר לגבולין" היה נמצא במצב של אי-מונחה עצומה. פעם סר אלי ויודיעני, שההכנות לעבודה כבר נגמרו, ובקשני שלא אבוא לביתו עד אשר יבקרני הוא תחלה, אחרי גמר לכתוב את יצירתו.

כעבור ימים אחדים נכנסתי אל בית-הדפוס לשאל על שלומו של ברנר והנה ספר לי המדפיס מר נרודיצקי, שברנר השליך מחדרו, בטרם התחיל לכתוב, את כל הנמצא בתוכו, הוציא את הספרים והעתונים, הסיר את הראי מעל הקיר, מפני שבו הוא רואה עוד איש אחד המסתובב בחדר והמפריעו מעבודתו. מאז אין הוא עוזב את החדר ואיננו אוכל דבר. אשתו של מר נרודיצקי הכניסה לו פעם חלב והוא שפך את החלב על הארץ לעיניה; ופעם הכניס הוא לתוך חדרו פחם להסיק את האח (הדבר היה בחורף והקר היה חזק) – וישלך אותו מהחדר יחד עם הפחם.

החלטתי לעלות אליו בעצמי. דפקתי על הדלת ואין עונה. פתחתי ולפני נגלה גופו של ברנר כשהוא רץ בחדר הנה והנה. פניו לא נראו, מפני שנשא את מעילו העליון על ראשו ועטף בו את פניו. הוא הוציא מפיו איזה קולות, כקול נהמת חיה, והסתובב בתנועות משונות. קראתי בשמו והוא לא ענה; ורק כשנתקל בי, קעד, הסיר את המעיל מפניו ורגע

עמדנו דוממים איש לפני רעהו. פניו היו חולניים מאד ואש זרה, אש של מעבר לגבולין, דלקה בעיניו.

— אשריך, שאתה הוא ביילין, — קרא אלי, — לו היה אחר במקומך, כי

אז — — —

— טוב, — אמרתי, — יכול אתה להשליכני מפה, אבל לפני עשותך זאת תן להביא לך אכל ולהסיק את האח.

הוא התחיל לפצור בי לעזבו. כשיגמור לכתוב את הדרמה, אז תהיה רוח אחרת אתו. הוא יבוא לביתי לנוח ולהחליף כח. הוא יבוא בסוף השבוע. ער'אז יגמור בודאי את העבודה.

כתיבת הדרמה ארכה אחד-עשר יום. כשבא לביתי ביום המ'עד, היה רצון כלו. הוא אלץ אותי לגשת אל קריאת הדרמה תכף אתו יחד בלי כל דחוי. הוא רעד כמו מקדחת והאצבעות שאחזו את החוברת רקדו כל העת. אחרי גמרו את הקריאה נעץ בי את עיניו הדולקות וחפה למשפטי. הוא האין בי להוציא משפט תכף, ואם לא — ישליך את החוברת אל האש לעיני. הוא אמר, שהדרמה היא המלה האחרונה שלו, האחרונה. אם אין הדבר עולה על כל מה שכתב עד-עכשו, — אין הוא שנה בעיניו כלום. בהתבונני בו ראיתי, שמסגל הוא באמת, במצב שבו הוא נמצא, לכל. הרגעתי ודברתי בשבחה של יצירתו. הגזמתי במשפטי לטובה. הוא דרש, שאגיד אם טובה היא הדרמה מכל מה שכתב. הן או לאו. אם יצירה גדולה היא, גדולה באמת. הן או לאו. הוא היה אז חולה באמת אחרי אחד-עשר יום של ענויים וסגופים קשים.

הדרמה נדפסה, תכף אחרי שנכתבה, ב"המעורר". יעצתיו שלא ימחר בהדפסה, אבל הוא אמר לי, שרוצה הוא להפטר ולהשתחרר מזה ולהיות חפשי שוב. הוא נגש לסדור הדרמה לדפוס בעצמו.

ברנר היה נוהג לכתוב דבר פעמים בטרם ידפיסו. לפני שבתו לכתוב היו לנגד עיניו הרבה פסות-ניר, שעליהן היה רושם מקדם משפטים בודדים וגם מלים בודדות שצבר, קטעי דברים, שיחות וציורים. הלכן והצורה היו ברורים לפניו בשלמותם עוד קדם שהיה נגש לעבודת הכתיבה.

ך

באחת השבתות בא ברנר אל ביתי והודיעני, שקבל הזמנה מאת מר אחד-העם לבקרו באותו יום בשעה קבועה.

ברנר לא היה מעולם מתלמידיו של אחד-העם וכבר באותם הימים היה נמנה בין מתנגדיו. אבל אין כל-ספק, שבנפשו כבד את אחד-העם בתור סופר ובתור איש-אמת, הנלחם על אמתו. ברנר לא יכול לבלתי כבדו. בתור איש הבורח מן הבריות שדדה ההזמנה את מנוחתו. בפרט אחרי ששמע באותו יום מפי איזה איש, שאחד-העם הוא אדם המטיל אימה על

מקרביו ומתנהג מנהג, רבי" קפדן. הוא סרב להפגש עמו ולא סרב. הוא היה אובד-עצות ולא ידע מה לעשות.

האצתי בו ללכת. הוא ענה אותי, שילך רק אז, אם גם אני אלוה אליו. טענותי נגד זה לא הועילו. אם אני לא אלך – לא ילך גם הוא. הוא אחז בי כבסינור של אמא ולא הרפה ממני.

אחרנו לבוא לשעה שלמה. אחד-העם גר אז ב"גרייט רסל סטריט" סמוך למוזיאום הבריטי. דפקנו. ברנר היה נרגש מאד. הוא היה אז כחולה הבא לשמוע חזת דעתו של רופא בנוגע למצב בריאותו.

הורם וילון של חלון ופני אחד-העם הציצו ונעלמו.

– זהו אחד-העם! – אמרתי לו.

– נלך מזה תכף! – קרא והתכוון לסור משם.

אחזתי בכנף בגדו עד שנפתחה הדלת. נכנסנו והתיצבנו לפני אחד-

העם.

הוא הביע את אירצונו על אשר לא באנו בשעה הקבועה. הוא הוציא את שעונו והעיר, שמחכה הוא לבואו של איש אחד, שהועיד לו ראיון בשעה זו, ועל-כן יכול הוא להקדיש לנו רק רגעים אחדים עד בוא הלן. פני אחד-העם לא היו ידידותיים ביותר ובכל רגע השקיף בעד החלון, בחפזות, כנראה, לבואו של אותו האיש.

ברנר השקיע את גופו בהרחבה בתוך כסא רך, הרפיב רגל על רגל והתחיל לשרוק, כאומר: "הריני לפניך ואיני מתפעל כל-עקר". זה היה מגחך מאד מצדו. רזמתי לו, שישב כראוי ויתנהג בנמוס. אבל הוא לא ציט לי. אחד-העם שאל איזה שאלות של מה-בכך, כדי לצאת, כנראה, חובת בעל-הבית. הוא שאל גם-כן אם "המעורר" יוצא עדיין. שאלה זו הרגיזה מאד את ברנר. כלום כה פחות הוא ערכו של "המעורר" בעיניו, הירחון העברי היחיד, עד שאיננו יודע על גורלו של השאלות עניתי אנכי, מפני שברנר לא פצה אף פעם פיו כל העת.

נשמע צלצול והוקל ללב. בא האורח, שאליו חכה אחד-העם. כעבור רגע היינו בחוץ. הבטנו איש בפני רעהו והתפרצנו בצחוק.

לא היה כל ספק, שהאינעימות בפגישת זו באה באשמתו של ברנר שאחר לבוא. אבל הוא לא הודה בזה. הוא חשב, כדרכו תמיד, שעשה רשם רע על אחד-העם ושאחד-העם התייחס אליו בבטול, מפני שמי שאין אתו הוא נגדו. הוא ספר לי אז על-דבר בקורו בבית י. ל. פרץ לפני עשר שנים בנרשה והרשם המר שעשה עליו הבקור, מפני שהלז התייחס אליו בבזו ממש.

– אל תדאג, עלם, – קראתי אליו, – עוד יבוא יום ובין רחובות ירושלים או יפו ימצא גם "רחוב ברנר".

הדבר נראה כה זר ומשנה בעיניו, כאילו אמרתי, שה"סיטי" הלונדונית תעבור אליו ביךשה באחד הימים.

– מתי יהיה הדבר הזה? – שאלני בצחוק.

– עשרים וחמש שנה בערך, – עניתו, – כשנחוג את שנת היובל להולדתך.
– אבל כ"ה שנה היא תקופה ארפה יותר מדי. אולי כדאי להשתדל, שיתרחש הדבר קדם לכן.

בבקרי את אחד-העם לפני צאתו מלונדון לארץ-ישראל לפני ירחים אחדים, מצאתיו מדכא מאד מחמת מותו של ברוך-בסקי. במשך השיחה הזכירני את הבקור ההוא של ברנר והביע את דעתו, שבלב ברנר נשארה טינה עליו על אשר הודיע אותו, שמחכה הוא לבואו של איש אחר ואינו יכול להקדיש את זמנו לו. ברנר – כך הוא חושב – יצא מביתו כועס ועברה היתה שמורה בלבו אליו כל הימים. אבל אחד-העם טעה בזה. ברנר לא נשא בלבו כל טינה עליו ופגישתם רק הגדילה את הקרבות ביניהם. פעמים רבות, במשך חמש-עשרה השנה שעברו מאז, הייתי מצטער על אשר לא הכיר ברנר מקרוב את האיש המצין והדגול הזה, בעל הלב הער, הנפש הטובה, האצילית. לו ידע אותו באמת, כראו היה מוצא ענג רב בקרבתו ורפוי לפצעי בדידותו בלונדון. חבל.

†

ברנר לא אהב לדבר על ימי ילדותו. מתוך רמזי דברים הבינותי, שימייחיו הראשונים בעיר מולדתו היו מרים וקשים מאד. ידעתי, שמזמן לזמן היה שולח מלונדון כסף להוריו; ופעם קרא באוני מכתב מאביו על-דבר מצבו החמרי הקשה.*

(*) מר יקותיאל ליטס בציריך, בן עירו של ברנר, שלמד אותו יחד בחור ובישיבת, מטר לי פרטים אחדים על-דבר ימי נעוריו של ברנר. בשנת תרנ"ג בא מר ליטס עם הוריו לעירה מלין-החדשה, להשתקע שמה. בעירה זו גרו כשבעים משפחות יהודיות וביניהן משפחת שלמה ברנר המלמד. משפחה זו היתה בת שפונה נפשות: שלמה ואשתו, שני נערי (יוסף חיים הבכור), שתי ילדות, עולל קטן והסבתא היגדה המלידת. שלמה ברנר היה איש גבה-קומה, בעל פנים רחבים, שבת-צחוק מלבבת מרחפת תמיד עליהם. הוא השתכר עד שלשה רגלים לשבוע והמשפחה חיתה חיי עני. אמו של יוסף חיים היתה אשה עדינה ממשפחה מיחסת. היגדה המלידת היתה למדנית והנכדים אהבו מאד על הספורים היפים והאגדות המושכות את הלב, שהיתה מספרת להם.

בחורף תרנ"ג למד ברנר אצל הרב של העירה. עם דמדומי ערב, בין מנחה למערב, כשהרב היה נמצא בבית-התפלה, היה יוסף חיים רגיל לספור לחבריו אגדות וספורים או שהיה מחקק את המגידים, שהיו באים לפעמים למלין החדשה. יוסף חיים כבר היה אז בקי במסכתות אחרות. אביו של ברנר היה מתנגד, אבל הרב היה מחסידי ליצחק ובשבתות לפני תפלת השחר היה מלמדו חסידות ואחר-כך היו הולכים יחד לטבול במקוה.

בשנת תרנ"ד הציגו בעירה מחזה של פורים וההכנסה היתה מקדשה לבנין בית-המרחץ. יוסף חיים לקח חלק במחזה ומלא את תפקידו של מרדכי. במקום הנוסח המקביל במחזה של פורים, חבר הוא בעצמו סליחות מלאות הלצות ובדיחות על חיי העירה ותפליטיקה שלה. זה הית, כנראה, נסיונו הספרותי הראשון. אחרי חג המסח תרנ"ד נסע לישיבת הומל. שם נשאר

על חייו בתור איש-צבא ועל בריחתו לחו"ל ספר לי את הפרטים

האלה:

הוא לקח לצבא בשנת תרס"ג ועבד בעיר אוריל. בימי החפשה היה רגיל לבקר את ביתו של הרב מטעם הממשלה הסופר ח"י קצנלסון, שהיה מספיק לו ספרים למקרא. מלבד זה היו לו איזה מקרים ממפלגת ה"בונד", שבין חבריה היה נמנה גם הוא. החיים בצבא היו קשים מנשא. החילים התיחסו אליו בבוז ובעת הראשונה מררו את חייו בלי-הרף. אבל לאחר-כך נשתנה היחס אליו לטובה. הסבה לזה היתה, שהוא היה למשרתם של כל החילים. על-פי המנהג היה מוטל על אחד החילים להשכים ביום קבוע בשעה הרביעית בבקר ולחטוב עצים כדי להסיק את הקסרקטין. למען קנות את לבם היה הוא קם בכל בקר והולך לעשות את העבודה הזאת במקום החילים האחרים. הוא הצטין מאד בשקידתו ובעבודתו, עד אשר, נתכבד והיה למשרתו הפרטי של סגן-האופיצר. מלבד זה היה הוא גם המלמד בתוכם והיה כותב בכל לילה ולילה מכתבים לבני משפחתם של החילים עד שעה מאחרת.

כשפרצה המלחמה בין רוסיה ויפן, החליט בלבדו, שאם יגזר עליו לצאת למערכת המלחמה או יברח, ומאז התחיל להתכונן לזה. הוא היה ל"פטריוט" נלהב והודיע לחילים, שהוא מחכה בשמחה ליום שבו יקרא למלחמה. היום ההוא יהיה היום היותר מאשר בחייו.

יום ה"אשר" לא הרחיק לבוא. באה פקדה, שהגדוד שלו יצא למזרח הרחוק. החילים בכו, רוחם נפל עליהם מאד, ורק ה"זשיד" יוסקא קפץ ורקד מרב שמחה ולבו היה מלא התפעלות אין-קץ. יום יום היה נושא לפני החילים נאומים נלהבים בעד ה"צר" והמולדת.

— כוכבינו נרגמם! — היה צועק. — זכר לא נשאר להם!

סגן-האופיצר שבע נחת. הוא הציג אותו למופת לחילים האחרים והטיף להם מוסר, שילמדו פטריוטיות מה"זשיד".

בשירה הלכו אל התחנה. בא הרגע, שאליו חפה זה ימים. בדרך לחש באזני סגן-האופיצר, שהלך על ידו, שיתן לו לצאת מהשורה לרגע. רק לרגע. הוא ישוב תכף אל המחנה. הוא יסור לאחד החצרות ותכף ישוב.

שנה וחצי ואחר-כך נסע להלוסק. בשנת תרנ"ו למד בישיבת קונוטופ. ברנר נהסך שם למתנגד, קרא בספרים חיצוניים ושטף חמתו על החסידים. הוא גלה אז סוד למר ליטס, שהוא כותב "משנת חסידים" מלאה הלצות ועקיצות נגד החסידות. ברנר היה מסובי התלמידים בישיבה. פעם אחת מצא אותו השמש בבית-התפלה כשהוא יושב וכותב. הוא חטף את הניירות מידי ובמצאו שהוא כותב דברי-הלל דן את כתב-היד לשרפה. הדבר נודע אחר-כך לראש הישיבה והוא חלק ליוסף חיים מכת לחי בטומבי. יוסף חיים לא הוציא אף הגת מפיו. באותו לילה הביא למר ליטס חבילת כתבים ובקש להצפינם אצלו, ביראו שמא יעשו אצלו בדיקה. מקונוטופ נסע יוסף חיים לפוז'פ ושם למד בישיבתו של אבי אורי גיסן גנסיין. מפוז'פ נסע שוב להומל.

סגן-האופיצר העיר אותו, שבעוד רגעים אחדים יגיעו אל התחנה; אבל הוא העמיד פנים, שאין הוא יכול יותר... יסור רק לרגע.

הסגן סקפק רגע והתיר לו את הדבר.

על-דבר בריחתו של ברנר הודיעו תכף מהתחנה לךשות הצבאית. ברנר התחבא בבית אחד ממכיריו ה„בונדאים“. הוא לבש בגדי אורח וטייל ברחובות. את העיר קרא לעזוב תכף, מן יתפש בבית-הנתיבות.

כעבור ימים אחדים ערכה הפוליציה „ציד יהודים“, נכנסה לאותו בית שבו התחבא. הוא בדה איזה שם לעצמו ואמר, שבא לאוריל לפני ימים אחדים מעיר בוברויסק. הפוליציה אסרה אותו ואחרי אשר ישב בכלא ימים אחדים נשלח ב„אָטש“ לעיר בוברויסק.

ה„אטש“ ארך שבועות אחדים. הוא הובל מבית-כלא אחד לשני, עד שחבא לבוברויסק. נקל לשער מה שָחש בלבו כשהובא לאותה עיר. שם הלא יגלה השקר ואפשר שעל-ידי-כך יגלה גם סוד בריחתו מהצבא.

ברנר לא ידע, שמכיריו באוריל הודיעו לחברי המפלגה בהומל, שמובילים אותו לבוברויסק, וכי ה„בונד“ החליט להצילו. כשהובא אל התחנה בערב, נגש איש צעיר אל שומריו ובקשם, שירשו לו לפסור לברנר דג מלוח ולחם. השומרים התירו את הדבר הזה. וכשמסר הצעיר את האכל לידי ברנר, העיר דרך-אגב:

— אל יפול רוחך עליך!

פרזה זו לא דברה כלום לברנר. הוא חשב, שדברי התנחומים האלה יצאו מפני האיש בתמימות מרב רחמים לגורלו.

כעבור שעה הובל בידי שני שוטרים מהתחנה אל בית הפוליציה. השעה היתה מאחרת והלילה היה ליל-חשך. בדרך נתקלו בשני צעירים, אחד מהם גבוה וחטן מאד. באותו רגע הגיעו שניהם סכינים מול פני השוטרים ופקדו עליהם:

— שכבו תכף לארץ! ואם לא...

השוטרים נבהלו ושכבו.

— בָּרַח! — קראו אל ברנר.

הוא עמד על מקומו נבהל ומשתומם. אחד הצעירים דחפו בעז וקרא שוב:

— בָּרַח!

הוא התחיל לרוץ בכל לחותיו אל העבר שהראו לו. כעבור רגע השיגוהו גם שני הצעירים והביאו אותו למקום בטוח.

ששה שבועות ישב בבוברויסק. הפוליציה ערכה חפושים בעיר יום יום, אבל כל עמלה היה לשוא. ה„בונדיסטים“ שהצילוהו היו עליו למחסה. במשך הזמן ששהה שם היה עובד ברידקציה האי-ליגלית של המפלגה ומפרסם פרוקלמציות. לאט לאט התחיל למרוד ב„בונד“ בבואו שוב במגע אתו. לעתים קרובות היה מתגלע ריב והבחור הגבוה והחטן שהצילו (קצב על-מי אפגותו) מלמל פעם:

— כדאי היה לִסְכֵּן את הנפש בשבילנו!...
הוא החליט לעזוב את בוברויסק ולצאת לחו"ל. הבונדאים היו לו
לְעֹזֵר בזה.

בבואו אל הגבול ישב שמונה ימים בבית היהודי, שלקח על עצמו
להעבירו. מפני המלחמה היתה השמירה רבה יותר אצל גבולי הארץ.
אבל סוף־סוף בא היהודי והודיע, שְׁפָדֵר את הענין. ברנר ועוד
שלשה אנשים, שנמצאו באותו בית, שמו פעמיחם לדרך.
בהגיעם לחרשה אחת נשמע פתאם קול מקדה:
— עמדו, עמדו!

זה היה קולו של חַיִל, שהלך לקראתם בכוננו רובהו למולם.
אבל הם לא שמעו למקדתו. כֵּלָם היו צעירים שברחו מסכנת מלחמה
והם ידעו את הענש הצפוי להם אם יושבו לרוסיה.
הם התחילו לרוץ ביתר עוז. נשמעה יריה. אחד נפל. אבל בֶּרְנֶר רץ,
רץ בכל כחותיו. רץ כחצי שעה, עד אשר נגלה לפניו בית. הוא עמד
והטה אזן, שמע קולות מְבָרִים יהודית. אבן נגלה מעל הלב. באה
הצלה ופדות.

הוא נכנס פנימה. נכנס אל אותו הבית גופא, שמשם יצא...
שלשה ימים בָּלָה שוב באותו בית, עד שעבר סוף־סוף את הגבול
בשלום.

במשך ימי עבדו בצבא באוריל מסר שם לידי אברהם רייזען, שהלך
משם לנרשה, את סמורו, בחרף למסרו לדפוס. כעבור זמן קצר הודיעו
מר רייזען, שאבד את כתב־היד. בידי בֶּרְנֶר לא היתה כל העתקה ממנו
והידיעה על־דבר האבדה מררה את חייו והביאה אותו לידי יאוש. ימים
רבים תהלך קודר ובלילות נדדה שְׁנַת מעיניו. אבל כעבור ירחים אחדים
התאזר עז וישב לכתוב את הספור מחדש.

על־דבר הימים הראשונים שָׁלָה בלונדון נודע לי, שבמשך שמונה
ירחים לא גלה לאיש את שמו. הוא עבד בספריה של הסוציאליסטים
היהודיים במזרח לונדון וקבל בעד זה עשרה שילינגים לשבוע. זמן קצר
עבד בתור מזכיר אצל "פועלי ציון". אחר־כך היה כותב מאמרים בעברית
על־דבר הספרות העברית ומדפיסם ב"דושוואיש קרוניקל". מזמן לזמן היה
נואם בויטשפל באספות מורים ופועלים על נושאים ספרותיים. לפני בואי
ללונדון כבר התרחק מכל עבודה צבורית.

ח

בקיץ תרע"ז הגיעו מכתבים לברנר מאת רעו אורי־ניסן גִּנְסִין ובהם
הודיעו, שרוצה הוא לבוא ללונדון. כשנה לפני זה יסדו גִּנְסִין וחבריו
ברוסיה הוצאה עברית בשם "נסיונות". הוצאה זו הדפיסה שני ספרים

קטנים; האחד – ספורים אחדים משל אנטון צ'חוב בתרגומו של א. נ. גנסין, והשני היה ספורו של גנסין „בינתיים“. הספרים האלה נדפסו בלונדון על-ידי ברנר. ספורו של גנסין עשה עליו רושם גדול מאוד; ואחרי אשר הוא היה גם המקדר את האותיות לדפוס, ידע כמעט את כל הספור על-פה. הוא שמח מאוד על התפתחות כשרונו של רעו, אשר אהבו אהבה עמקה מאד.

ברנר הזהיר בתשובתו על החיים הקשים שבלונדון. אבל רק שמאל היתה דוחה. הימין רמזה לו, שיבוא. גנסין ענה, שיבוא – אין מה לאבד. מיום קבלת המכתב האחרון על-דבר החלטתו הגמורה לנסוע ללונדון עד יום בואו עברו ימים אחדים וברנר התחיל להתכונן אל קבלת הפנים. הוא נמצא אז במצב של אוהב, המחכה לבוא בחירת לבו. הוא חכה ברטט. הוא קוה, שתקופה חדשה תתחיל בחייו עם בואו של גנסין. זה יכניס זרז לתוך אפלת חייו. הנפש הקרובה, האהובה, המבינה גם בלי אמר, תפזר את ענני הקלין שמסביב. „המעורר“ יעזר לחיים חדשים, יתעשר באיכותו ויהיה לברכה.

אנכי התיחסתי אל התקוות היפות בספקנות. ידעתי את ברנר. קורנס חדש להשתיק לרגע את היתוש האוכל את הגשמה. כמובן, לא אמרתי דבר. בעצמי חכיתי בכליון עינים לבואו של גנסין.

בחור חנן, גבה-קומה ואצילי נכנס אלי בבקר של חמה. ראשו חבוי קצת בין כתפיו ופניו שוחקים. היה כאב בבת-צחוקו. כך צוחק איש, שנהרס תחתיו גשר והוא נס והוא נרדף עדין מהד קול ההרס והחרבן. גנסין גר בביתו. עוד לפני בואו פניתי חדר בשבילו.

חג היה בואו לברנר. לברנר, אבל לא לגנסין. מיום הראשון לבואו הפרתי, שלא מצא בברנר את האיש שקוה למצא. סר הקסם. עשר שנים עברו מיום פגישתם האחרונה בנרשה ומאז הלכו בדרכים שונים. האחד צעק, נהם ואל חפז שופר גדול, והשני נאנק דם ועל מיתר רך וענג שיחו ישפוך. האחד ים שואג ורותח, והשני פלג עגום בוכה בחשאי בצל ערבים. האחד עומד בשתי רגליו בעולם הזה, והשני כבר צעד על בהונותיו בחיים, גסס.

האקורדים הנוגים האחרונים של החיים כבר רעדו בנבכי נפשו של גנסין. עוד מעט והוילון יורד. הוא חש את זה. הוא התרכז והקשיב לצלילים הגועים אחד אחד. ולפניו עמד ברנר האיש הכבד, ברנר הלוחם, ברנר הסופר, ברנר העורך והוא צועק והוא שואג ומלל: „אוי, וועה ז'מירו!...“ למה צועק האיש הבריא הזה? באזני מי הוא צועק? מה הם כל מכאובי החיים מול מכאוב המות?

ברנר הרגיזו. הרגזו נהפך ללא-אהבה. הוא צועק, מפני שהצעקה היא נחת-רוח לו; מפני שאיש בלתי-אסתטי הוא; מפני שאינו יודע להתחשב עם רגשותיהם של אחרים. ששש. התבוסס בדמיון ודם. הוי, אותה הפלזה של סריוזיות! הסריוזיות של אפיטרופוס ספרותי ועורך בישראל. האדון העורך.

הז דרכם של עורכים לדבר בלשון „אנחנו“. אנחנו י. ח. ברנר. תהייתה תהיה ימים אחדים אחרי בואו של גנסין ללונדון נגש אל תבת האותיות שבבית־הדפוס והיה למסדר האותיות של „המעורר“. הוא עזר גם בעריכת „המעורר“. הוא קרא את כתבי־היד ותקנם. הוא גם תרגם את מאמרו של שסטוב, שנדפס ב„המעורר“. התרגום נעשה „על־פה“. הוא שם לפניו את המקור הרוסי וסדר את האותיות העבריות.

במשך זמן קצר היה גנסין למסדר־אותיות מצין. העבודה הזאת היתה מסכנה מאד ללבו החולה, אבל הוא לא רצה לאכול לחם־חסד על שלחנו של ברנר.

באמת התפלאתי מאד על אשר נתן אותו ברנר לעבוד עבודה זו, אבל לא התערבתי בדבר, בדעתי ששאלת כסף כרוכה בזה; ומצבו של ברנר היה קשה אז ביותר, מפני שנסיעתו של גנסין ללונדון עלתה לו בדמים מרבים בערך.

ממאמרו של ברנר ב„הצדה“, שיצא לזכר גנסין בשנת תרע"ד, נוכחתי, שהוא לא ידע כלל על־דבר מחלתו הכבדה של גנסין. זה מסיר מברנר את האשמה, אבל זה מוכיח עד־כמה היה לב גנסין רחוק מאתו וגם עד־כמה היה ברנר קפנה כלפי עצמו. אנכי הפרתי בגנסין, שהוא חולה מסכן תכף בבואו, עוד בטרם הגיד לי את זה. הייתי תמיד בטוח, שברנר יודע על־דבר מחלתו – ומאמרו הנזכר הפתיעני ממש.

במאמרו מעיר ברנר, שהיה עור, לבשתו ולכלמתו, בנוגע למחלתו של גנסין, אשר מת בה. לו ידע, כי־אז אולי היתה אחרת. אולי.

כעבור איזה זמן שכר לו גנסין חדר בבית אחר. ברנר הציע, שישכרו חדר אחד לשניהם, אבל גנסין לא הסכים לזה בשום אופן. התרגזותו של גנסין גדלה מיום ליום. הדבר הגיע לידי־כך, שהוא התאמץ להוכיח לי, שברנר עוצם עיניו בכנה מראות את ההתייחסות אליו מצדו. באחד הימים היה בלונדון קונגרס של סוציאליסטים מרוסיה וביניהם באו גם ראשי ה„בונד“, מכיריו של ברנר. הם בקרוהו ובשעת פגישה הציג את שנינו לפניהם בהעירו:

– רעי הראשון גנסין ורעי השני ביילין.

זה הרגיו את גנסין. ראשית, למה „חלוקת עליות“ באפן כזה – ראשון ושני? למה האפיטרופוסות הזאת מצד האדון העורף ושנית, הלא יודע הוא, שאין פה שנים. יש אצלו רק רע אחד. למה מתמם הוא.

אבל האמת היא, שברנר לא ידע את יחסו הנכון של גנסין אליו. הוא חשד לפעמים, שגנסין עוין אותו; ומפני שחשב בכלל, ששגוא הוא על הבריות, דחה את הרעיון, שיש בלבו של גנסין משטמה אליו.

גנסין היה אדם מצין, בעל יושר עילאה, בעל לב גדול באמת, כפי שהעיד עליו ברנר במאמרו ב„הצדה“. בחביון נשמתו סבל לפעמים על יחסו זה לחברו, כי סוף־סוף לא טחו עיניו מראות בברנר אישיות גדולה

ונפש כואבת. המשטמה היתה בעקרה, עדיכמה שראיתי, פיסית והיא שגרמה לבקש פגימות נפשיות. מטעם זה היתה מתעוררת בלבו מעין חרטה מומן לזמן והוא השלים עם ברנר. התרצה והתפייס.

אבל ימי שבת אחים יחד מעטים היו. מעטים מאד. הוא כאלו התקרב למען התרחק עוד יותר.

ענויי גיהנום היו אז ענויו של ברנר. נכזבו התקוות. גדול היה הצער ושבעתים גדל העלבון. הוא התחיל להתבודד עם יסוריו, והתחום המבדילה בין שניהם גדלה יותר ויותר.

במוחי נחרת יום-כפורים אחד. כל היום הסתובבנו, גנסין ואנכי, בחוצות הגיטו ומחוצה להם. ברנר לא נראה כל היום ורק בערב בא לביתי ומצא את שנינו יחד. עיניו היו אדמות וצבות.

הוא ספר לנו, שמול ביתו נמצא בית-תפלה גדול וקול המתפללים העירז בבקר ומלא את לבו מועקה אין-קץ. הוא ברח מהגיטו, תעה והסתובב בצפון העיר ושם נכנס לתוך אחד הגנים, ישב עיף ונדכח על אחד הספסלים. על אותו ספסל ישבו שתי עלמות ומסביב המו ילדים, שחקו ורצו הנה והנה וקול צחוקם התגלגל באויר. הוא חש פתאם את בדידותו ויתמותו בעולם והתחיל לבכות, לבכות בקול. העלמות הביטו רגע עליו, רמזו זו לזו, קמו ועזבו את המקום. הוא נשאר לבדו ובכה, בכה בלי-הרף. — — — — —

הידים רפו. זה השפיע לרעה על „המעורר“, שדרש עדין קרבנות. אבל ברנר היה אז עיף, עיף מאד. מלבד זה גדלו הוצאותיו מיום בואו של גנסין והוא היה מקרח לעבוד בבית-דפוס של עתון יהודי יומי בתור מסדר-אותיות משעה השמינית בבקר עד השמינית בערב. באותו הזמן כבר נגש לעריכתה של החוברת התשיעית לשנה השנייה. הוא החליט אז בדעתו להמשיך את הוצאת „המעורר“ עד סוף השנה ולנער אחר-כך את כפיו ממנו.

„המעורר“ היה אז הגשר הרפה היחידי המאחד את שני האנשים האלה.

פתאם הודיע גנסין, שהוא החליט לצאת לארץ-ישראל, לצאת תכף. ערכנו אז שלשתנו „אספה“ לטכס עצה על-דבר גורלו של „המעורר“. ברנר הודיע, שאין הוא רוצה לעזוב את מקומו בבית-הדפוס שבו הוא עובד וחפצו הוא להפסיק את הוצאת „המעורר“ תכף, אם לא ישאר גנסין עד סוף השנה. אבל גנסין לא הסכים בשום אופן להשאיר. הוא לא יכול להשאיר. מצב בריאותו הורע מאד מאז בואו. החיים הקשים בלונדון השפיעו לרעה גם על רוחו, והמוצא היחידי לו היה באמת למחר ולברוח מפה. בכלל התיחס גנסין בשויון-לב לשאלת „המעורר“, מפני שלא השביע אותו רצון כלל. אנכי הבעתי את דעתי, שמוטב להפסיק את הוצאתו תכף. הטעם העקרי, שלא הבעתי, היה: שחפצתי, שגם ברנר יצא מלונדון אחרי צאתו של גנסין.

החלט להפסיק את הוצאתו של „המעורר“ תכף. ואחרי שחלק מהקוראים כבר שלם דמי חתימה עד סוף השנה, החליט ברנר לתת להם במקום שלש החוברות, שעליו להוציא עד סוף השנה, את קבץ ספוריו של ג. שופמן. באחד מימי השלכת לוינו בלב כואב את גנסינ. לוינו לנצח.

ט

ימים קשים ומרים הגיעו. אל יחדו בימי-חיים. יחד עם הפסקתו של „המעורר“ נפסק כל קשר עם העולם החיצוני. נפסקה קבלת אותם המכתבים החמים, הלבביים של חברים בודדים הנפוצים בארצות שונות. נתק החוט, שאחד את ברנר עם המחנה הספרותית הקטנה. אפס הכל. „כלו כל הקצים“ – כמו שהיה רגיל אז על לשונו. ברנר, כפי שהזכרתי לעיל, עבד בתור מסדר במערכת עתון יומי, שיצא לאור ביהודית. עתון סמרטוט, שאפילו השם „צהב“ איננו מתאים לו. אנכי עבדתי במערכת עתון זה בתור „סופר“. נתקבלתי שמה על-פי המלצתו של שלום-עליכם, ששהה זמן קצר בלונדון, וברנר נתקבל שם בתור מסדר-אותיות על-פי ההמלצה שלי. בעל העתון שמע, שברנר הוא סופר מפורסם בישראל; ובבואי להציע לפניו, שיקבל אותו בתור פועל – הנתנה, שמלבד עבודתו בתור פועל, יכתוב גם ברנר רומנים סנסציונליים לעתון. אנכי יעצתי, שלא ידבר אל ברנר על-אודות זה כשיבוא לפניו, אלא שאנכי אקח עלי את האחריות להשפיע עליו לחבר רומנים... כשהתחיל ברנר לעבוד, נוכח בעל-הבית, שעל „בטלן“ זה אין לסמוך בנוגע לרומנים – והדבר נשכח. משפרתו של ברנר היתה עשרים וחמשה שילינגים לשבוע. הוא עבד בחדר הסמוך לחדר המערכת, שבו נמצאתי אני. ימים שלמים היה עומד אצל התבא ועובד ועובד. לפעמים קרובות הייתי יוצא אליו ומוסר לו בכתב או בעל-פה לסדר באותיות גדולות את „ראשי“ החדשות; ארבעה בכרס אחד, או: אלמן עם שלש נשיו נאסרו, או: בתולה שנקראה לצבא וכיוצא באלה. הוא היה מסדר גם את המודעות מעין: „מוהל מנסה ממלא עבודתו בהצטינות, ממחה לגרים“, קרב בעד רפואה שלמה במשך כ"ד שעות; בתולה משכלת, יפת-תאר ומלאת גרציה עם נדה הגון מבקשת להתנדע עם צעיר בעל ציונס; דריי רומען צו פארלאזען ביי אראדיקאל קאפעל" (שלשה חדרים להשכיר אצל זוג בעל השקפות רדיקליות); „באולם בית-המרץ הרוסי יציגו במשך כל השבוע את המחזה „יענקלעל כל-בוניק“ ועוד ועוד.

דומם היו עיינינו נפגשות. הפה לא הביע כל אמר, אבל הלב התלבט ביסוריו. יסורים גדולים עד ליד... הנאה, עד לידי צינימוס. התחלתי לשדל, שיסע מלונדון. התאמצתי להוכיח לו, ששיבתו בעיר זו תגרום לירידתו בכל המובנים. אבל הוא ענני, כי טוב לו. הוא איננו רוצה עוד בשום דבר. הוא שוב לא יכתוב דבר. הוא מתקרב אל המנוחה

השִׁלְמָה. נירִנְנָה. הִלָּא חַיִּים הֵם הַפּוֹעֲלִים הָאֲחֵרִים סְבִיבוּ. דְּמוּ אִינוּ סוּמָק מַדְמֵם. כִּךְ טוֹב. דּוּקָא כִךְ. לְעֵבֹד, לָנוּחַ כְּדִי לְעֵבֹד שׁוּב – וְחֹסֶל.

בְּעַל הָעֵתוֹן הִיָּה אָדָם קֶשֶׁה מְאֹד. הוּא דְרַשׁ הִרְבָּה וְנָתַן מַעַט. הָעֵבֹדָה הַכְרִיעָה אֶת הַפְּחֹת, וְהִיָּחַס הָאִישִׁי הָרַע סְמָטָם אֶת הַנֶּפֶשׁ. כִּכָּה עֲבָרוּ יָמִים, שְׂבוּעוֹת, יָרַחִים.

וּבְאַחַד הַיָּמִים קָרָה מִקְרָה „בִּלְתִּי־נָעִים“ בְּבֵית־הַדְּפוס. אֶחָד הַפּוֹעֲלִים, שְׂעֵבֵד עַל־יַד בְּרַנְר, בְּעַל־מִשְׁפָּחָה, טְפּוֹס שֶׁל „בְּאָנְצִי שׁוּוִיג“, עֲמַד וְעֵבֵד אֶצֶל הַתְּבָה וְנָפַל לָאָרֶץ. כַּעֲבוּר יוֹם – מָת.

הִלְכְּנוּ אֶל הַהִלּוּיָהּ. כָּל הָעוֹבְדִים וְגַם בְּעַל הָעֵתוֹן בְּכַבּוּדוֹ וּבַעֲצָמוֹ. הָיָא נָתַן לָנוּ חֶפְשָׁה שֶׁל חֲצִי יוֹם לְטַפֵּל בְּקִבּוּרָתוֹ. לְתַמְהוֹנָנוּ הַגְדוֹל בָּא אֵלֵינוּ וְקָרָא: חֲפָשִׁים אַתֶּם לְחֲצִי יוֹם, בְּכִדִּי לְעִשׂוֹת אֶת הַחֹסֶד הָאֲחֵרוֹן עִם הַמֵּת. – בְּיוֹם הַמַּחֲרָת הוֹדִיעַ אוֹתָנוּ, שִׁנְכָּה מִשְׁכַּרְנוּ שָׂכָר בְּטִלָּה שֶׁל חֲצִי יוֹם.

הַדְּבָר הַדְּגִישׁ אֶת הַסָּאָה. כָּלָנוּ מַחֲיִנו. בְּרַנְר צַעַד הֵנָּה וְהֵנָּה וְצַעַק, שִׁישְׁבֵר תְּבַת־אוֹתִיּוֹת עַל רֹאשׁוֹ בְּבוֹאוֹ אֶל בֵּית־הַדְּפוס. פָּנָיו הָיוּ חֹרִים מְאֹד וְכָל גּוֹפוֹ רָעַד. לֹא הָיָה אֶצְלִי כָּל סֶפֶק, שְׂמוּכֵן הוּא לְהוֹצִיא אֶת זִמְמוֹ אֶל הַפֶּעַל. קִדְמָתִי אֶת פָּנָי הָרַעָה וְהַתְּרַאֲתִי עִם בְּעַל הָעֵתוֹן לְפָנָי בּוֹאוֹ אֶל בֵּית־הַדְּפוס וְאַחֲרָי רַב עֲמַל עָלָה בְּיָדִי לְהַשְׁפִּיעַ עָלָיו, שֶׁלֹּא יִנְכָּה כְּלוֹם מִשְׁכַּרְנוּ. כַּעֲבוּר יָמִים אַחָדִים עָרַכְנוּ כָּלָנוּ (אַרְבַּע־עֶשֶׂר אִישׁ) אֶסְפָּה וְבָה הַחֲלָטְנוּ לְהַסְתֵּדֵר. כָּלָנוּ הִסְכַּמְנוּ, שֶׁבִּשְׁעַת פְּרוּבּוֹקְצִיָּה רִאשׁוֹנָה, הֵן בְּנוֹגַע לְעִנְיָנִי כִּסְף וְהֵן בְּנוֹגַע לִיָּחַס הָאֲנוּשִׁי הַמַּחֲפִיר, נִשְׁתַּמֵּשׁ גַּם בְּשִׁבְתָּהּ, אִם הָרַב יִמְצָא לְנַחוּץ.

בְּיוֹם הַשְּׁנִי קָרָא אוֹתִי בְּעַל הָעֵתוֹן אֵלָיו וְאָמַר לִי, שֶׁהוּא יוֹדֵעַ שְׂאֲנִי וּבְרַנְר, שְׁנֵי הַ„אִינְטֵלִיגֶנְטִים“, מַפְתִּים אֶת הַפּוֹעֲלִים לְעָרוֹךְ שְׂבִיתָה – כִּךְ מִסְרוּ לוֹ הַפּוֹעֲלִים. הוּא הִתְרָה בִּי, שְׁמָרָה תִּהְיֶה אַחֲרִיתִי, אִם אוֹצִיא אֶת הַדְּבָר אֶל הַפֶּעַל, שִׁישְׁלַחֲנִי מִן הָאָרֶץ בְּתוֹר אֲנִרְחִיסֵט.

נִמְלָאָה הַסָּאָה. קֶשֶׁה הָיָה לְעֵבֹד אֶצְלוֹ וְעוֹד יוֹתֵר קֶשֶׁה הָיָה לְעֵבֹד בְּמַחֲצִיָּה אַחַת עִם אֵלֶּה הַ„פְּרוֹלֶטְרִים“. אִזּוּ הַתְּחִיל בְּרַנְר לְהַתְּכַנּוֹן לְעוֹבָב אֶת אֲנִגְלִיָּה.

הַמִּטְרָה הָרִאשִׁית הִיתָה אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל, אֲבָל הוּא הַחֲלִיט לְבַקֵּר תַּחֲלָה אֶת אֶרֶץ גְּלִיצִיָּה. שֵׁם יַחֲיָה יָחַד עִם שׁוֹפְמָן הָאֱהוּב עָלָיו וְאוֹלִי אֶפְשֵׁר יִהְיֶה לְהוֹצִיא שֵׁם אִיזוּה דְּבַר סְפּוּרָתִי. אֲנִכִּי גִרְתִּי בְּגִלְצִיָּה כְּמַעַט שָׁנָה שְׁלֵמָה לְפָנָי בּוֹאִי לְלוֹנְדוֹן – וּמִצָּאִתִּי, שֶׁהִנְסִיעָה לְהַתֵּם תְּבִיאָ לוֹ בִּרְכָּה. הַדּוֹר הָעֵבְרִי הַצֶּעִיר, הַמוֹקִיר תְּלִמִּיד־יַחֲכָמִים וְסוֹפְרִים, יִתְיַחַס אֵלָיו בְּכַבּוּד וּבְחֶבֶד רַבָּה; וְחִבְרָתוֹ שֶׁל רַעַ טוֹב, נֶאֱמָן וּמִסּוֹר כְּשׁוֹפְמָן תְּעוֹדֵד אֶת רוּחוֹ הַדּוֹאֵב וְתַפְּיג מַעַט מִהַצָּעַר וְהַמִּרְרוֹת שֶׁבִּנְפְּשׁוֹ.

בְּלִילָה הָאֲחֵרוֹן לְפָנָי צָאָתוֹ בָּא אֶל בֵּיתִי וְחִבְלִילָה קִטְנָה בִּידוֹ, חִבְלִילַת כְּתָבִים, עָשָׂר מִכָּל עֲמָלוֹ בַּחַיּוֹ, וְלֵן בְּחֹדֶר הַסִּמּוֹן לְחֹדְרִי. שְׁנִינוּ לֹא סָגְרָנוּ עֵינֵינוּ בַּמִּשְׁךְ הַלִּילָה וּמַעֲבָר לְכַתֵּל הַקְּשִׁבָתִי אֶת אֲנַחוּתִיו הָאֲחֵרוֹנוֹת. בְּיוֹם

המחרת לִויתיו אל התחנה. הוא נסע לברסלוי להתראות עם ברדיצבסקי
ומשם ללמברג.
מגליציה ומארץ־ישראל כתב אלי. תקותי במשך כל השנים להתראות
אתו בהאי עלמא נכזבה.

לונדון, אדר תרס"ב.